

MARCIN STĘBELSKI

Uniwersytet Warszawski

JESZCZE NA TEMAT ART. 18 KONSTYTUCJI RP. UWAGI NA TLE ORZECZNICTWA TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO

1. WPROWADZENIE

Zgodnie z art. 18 Konstytucji RP małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej. Przepis ten, mimo ponad 20 lat obowiązywania, a co za tym idzie, sporej liczby opracowań i wypowiedzi orzeczniczych, głównie Trybunału Konstytucyjnego, w dalszym ciągu podlega wielu rozbieżnym interpretacjom. Jest przy tym jednym z tych uregulowań konstytucyjnych, które wzbudzają bardzo żywe dyskusje w odniesieniu do zagadnień pozostających w sferze zainteresowania sporej części społeczeństwa, a przy tym podlegających niekiedy skrajnym ocenom¹. Dzieje się tak, ponieważ dotyczy kwestii leżących

---

¹ Chodzi m.in. o dyskusje dotyczące propozycji wprowadzenia ustawowej regulacji związków osób tej samej płci. Stanowisko wykluczające taką możliwość prezentowali m.in. B. BANASZKIEWICZ, *Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP*, «Kwartalnik Prawa Prywatnego» 22.3/2013, s. 591 i n.; S. HYPŚ, *Uwagi do projektu ustawy o rejestrowanych związkach partnerskich*, «Prawo – Administracja – Kościół» 16-17.1-2/2004, s. 64-65; Z. STRUS, *Znaczenie artykułu 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, «Palestra» 59.9/2014, s. 243 i n.; M. SZYDŁO, *Instytucjonalizacja związków partnerskich w świetle art. 18 i 32 Konstytucji*, «Zeszyty

u podstaw struktur społecznych, a więc tych, które podlegają daleko idącym reinterpretacjom w czasach głębokich przemian kulturowych, z jakimi obecnie mamy do czynienia.

Umieszczanie na poziomie konstytucyjnym rozwiązań dotyczących najważniejszych instytucji prawa rodzinnego – właśnie z uwagi na ich podstawowe znaczenie – nie zostało zapoczątkowane w Konstytucji z 1997 r., ale wpisuje się w znacznie dłuższą tradycję². Obecne brzmienie art. 18 Konstytucji RP wyraźnie nawiązuje do wcześniejszych uregulowań i stanowi – co należy podkreślić – efekt świadomej decyzji ustrojodawcy³. Znaczenie tej materii oraz jej uniwersalny, a przy tym

---

Prawnicze BAS» 56.4/2017, s. 14-30, oraz W. BORYSIAK, *art. 18*, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, red. M. SAFJAN, L. BOSEK, I, Warszawa 2016, nb 120-129, s. 484-486. Pogląd odmienny prezentowali m.in. M. WYRZYKOWSKI, *Publiczne a prywatne w wykładni konstytucyjnej na przykładzie art. 18 Konstytucji RP*, [w:] *Interes publiczny a interes prywatny w prawie*, red. T. GIARO, Warszawa 2012, s. 233; R. PIOTROWSKI, *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, «Przegląd Sejmowy» 111.4/2012, s. 184-186; E. ŁĘTOWSKA, J. WOLEŃSKI, *Instytucjonalizacja związków partnerskich a Konstytucja RP z 1997 r.*, «PiP» 68.6/2013, s. 15 i n.; A. JEZUSEK, *Możliwość instytucjonalizacji związków osób tej samej płci w świetle art. 18 Konstytucji RP*, «Przegląd Sejmowy» 129.4/2015, s. 67 i n., oraz J. PAWLICZAK, *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014, s. 350-357. W ostatnim do art. 18 Konstytucji RP odwoływano się m.in. przy rozstrzyganiu przez sądy o możliwości transkrypcji zagranicznych aktów urodzenia, w których jako rodzice dziecka figurują osoby tej samej płci. Zob. uchwała NSA z 2 grudnia 2019 r., II OPS 1/19. Por. szerzej na ten temat: P. MOSTOWIK, *Problematyka żądań wpisu w polskim rejestrze stanu cywilnego zagranicznej fikcji prawnej pochodzenia dziecka od „rodziców jedнопłciowych”*, «Forum Prawnicze» 56.6/2019, s. 3 i n.; IDEM, *Problem rejestracji w polskich aktach urodzenia pochodzenia dziecka od „rodziców jedнопłciowych” na tle orzecznictwa sądów administracyjnych w 2018 r.*, Raport Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2019/03/IWS-P.-Mostowik-problem-rejestracji.pdf> (dostęp 20 marca 2020 r.).

² Zob. M. STĘBELSKI, *Elementy prawa rodzinnego w polskich regulacjach konstytucyjnych – między tradycją a nowoczesnością*, [w:] *Między tradycją a nowoczesnością. Prawo polskie w 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Ł. PISARCZYK, Warszawa 2019, s. 124 i n.

³ Od początku prac nad nową Konstytucją wyraźnie akcentowano konieczność wprowadzenia rozwiązań, które chronić będą rodzinę. Por. m.in. wypowiedź Alicji Grześkowiak z 30 września 1994 r., „Biuletyn Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego” 9/1995, s. 27-28. Wskazywała ona, że status prawny rodziny powinien

wciąż aktualny charakter skłaniają do zwrócenia uwagi na to, co – jak się wydaje – stanowi o jej istocie i odnosi się do wszystkich elementów treści normatywnej art. 18 Konstytucji RP.

2. KONTEKST INTERPRETACYJNY ART. 18 KONSTYTUCJI RP

Specyfika art. 18 Konstytucji RP wyraża się w łącznym ujęciu – w jednym przepisie konstytucyjnym – czterech ważnych instytucji prawa rodzinnego, które zostały wspólnie objęte „ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”⁴. Wskazuje to między innymi na konieczność dokonywania wykładni tych pojęć z uwzględnieniem ich wzajemnych powiązań. Chociaż – co oczywiste – zachodzą między nimi różne relacje⁵, a każde z nich ma – do pewnego stopnia – charakter autonomiczny, o tyle nie można ich wyjaśniać, nie dostrzegając kontekstu, w jakim się znajdują.

---

zostać uregulowany w rozdziale o prawach człowieka i obywatela. Stanowi bowiem nie tyle prawo jednostkowe, lecz prawo najmniejszej wspólnoty. Posłużenie się definicją małżeństwa stanowić miało natomiast konkretne rozstrzygnięcie normatywne, które podkreślało, że prawna instytucjonalizacja związku między dwojgiem osób następować ma w formie małżeństwa, jako instytucji o ugruntowanym i powszechnie przyjmowanym kształcie. Uwzględniano przy tym znane z innych porządków prawnych przykłady instytucjonalizacji związków osób tej samej płci i nadawaniu takim związkom cech zbliżonych do małżeństwa. Por. A. MĄCZYŃSKI, *Konstytucyjne i międzynarodowe uwarunkowania instytucjonalizacji związków homoseksualnych*, [w:] *Związki partnerskie. Debata na temat projektowanych zmian prawnych*, red. M. ANDRZEJEWSKI, Toruń 2013, s. 91. Szerzej na temat genezy obecnych uregulowań konstytucyjnych zob. m.in.: W. BORYSIAK, *art. 18...*, nb 15-46, s. 428-440, oraz B. BANASZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 640-652; M. SZYDŁO, *op. cit.*, s. 24-26.

⁴ W doktrynie wskazano, że słowa „ochrona i „opieka” nie są synonimami. Ochrona ma na celu niedopuszczenie do zagrożenia wartości chronionej. Opieka oznacza działania zmierzające do umocnienia tej wartości. Por. A. MĄCZYŃSKI, *Małżeństwo jako instytucja prawa konstytucyjnego*, [w:] *Czynić postęp w prawie. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Birucie Lewaszkiewicz-Petrykowskiej*, red. W. ROBACZYŃSKI, Łódź 2017, s. 463. Por. także: L. GARLICKI, *art. 18*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz I*, red. L. GARLICKI, M. ZUBIK, Warszawa 2016, s. 504-505 przyp. 15.

⁵ Por. A. MĄCZYŃSKI, *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. W. WRÓBEL, P. KARDAS, T. SROKA, Warszawa 2012, s. 771-772.

Każdorazowa próba swego rodzaju „rozcłonkowej” wykładni art. 18 Konstytucji RP, a więc odczytywania poszczególnych pojęć zawartych w tym przepisie w sposób odseparowany od pozostałych, rodziłaby automatycznie pytanie o zasadność akurat takiego ukształtowania treści tego unormowania⁶. Oprócz tego podważałaby jedną z głównych dyrektyw autonomicznej wykładni norm konstytucyjnych, jaką stanowi jej nadrzędność i spójność⁷. Musi więc zostać odrzucona na rzecz postrzegania każdego z pojęć użytych w art. 18 Konstytucji RP jako elementu tej samej całości normatywnej.

Oprócz tego trzeba zaznaczyć, że art. 18 Konstytucji RP umiejscowiono w specyficznym otoczeniu innych uregulowań rozdziału I Konstytucji. Chodzi tu o unormowania dotyczące wspólnot tworzonych przez jednostki, a tym samym stanowiących podstawę kształtowania się struktur społecznych⁸. W tej perspektywie art. 18 Konstytucji RP należy odczytywać w odniesieniu do najbardziej podstawowej wspólnoty, jaką tworzy każda rodzina⁹. Przepis ten nadaje określonej rzeczywistości społecznej charakter wartości konstytucyjnej i zobowiązuje państwo

---

⁶ Tym bardziej uwzględniając sygnalizowany wcześniej wątek wykładni historycznej. Zob. przyp. 2.

⁷ W tym kontekście zwraca się uwagę na specyfikę wykładni konstytucyjnej, wykorzystującej w szerokim stopniu metody funkcjonalną i systemową. Por. W. SOKOLEWICZ, *O osobliwościach wykładni przepisów konstytucyjnych*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. W. WRÓBEL, P. KARDAS, T. SROKA, Warszawa 2012, s. 381, oraz S. WRONKOWSKA, *O niektórych osobliwościach konstytucji i jej wykładni*, [w:] *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*, red. M. SMOLAK, Warszawa 2016, s. 16-17.

⁸ Chodzi tu zarówno o wspólnoty obywateli, będące podstawą tworzenia się instytucji społeczeństwa obywatelskiego, jak i inne rodzaje wspólnot, które mogą zrzeszać osoby bez obywatelstwa, co ma znaczenie w sytuacji zmieniającej się struktury społecznej w Polsce wynikającej z napływu imigrantów głównie ze wschodu.

⁹ Ten istotny kontekst interpretacyjny podkreślano na etapie prac legislacyjnych nad przygotowaniem obecnego brzmienia Konstytucji. Rozstrzygające dla ostatecznego umiejscowienia art. 18 w rozdziale I Konstytucji (wówczas jako art. 15a) było stwierdzenie, że przepis ten określa elementy statuujące i konstytuujące społeczeństwo, jego podstawy oraz treści, na których ma się ono opierać. Por. W. BORYSIĄK, *art. 18...*, nb 30-34, s. 470.

do jej afirmowania¹⁰. Wyznacza przy tym kierunek interpretacji innych przepisów szczegółowo normujących zagadnienia prawa rodzinnego w Konstytucji¹¹.

Znaczenie art. 18 Konstytucji RP wiąże się także z zobowiązaniem państwa do zapewnienia ochrony i opieki poszczególnym instytucjom wymienionym w tym przepisie. Oznacza zatem włączenie państwa w sferę kluczową dla budowania podstawowych relacji międzysobowych określających miejsce człowieka w społeczeństwie¹². W tej sferze państwo ma umacniać uprawnienia obywateli i ich wspólnot, ale jednocześnie – pozostając związane zasadą pomocniczości – nie może ich zastępować w wykonywaniu ich funkcji społecznych¹³. Ścisłe powiązanie zasady pomocniczości z autonomią poszczególnych struktur życia społecznego powinno bowiem chronić ich zdolność do samodzielnego określania i realizowania własnych celów oraz ponoszenia związanej z tym odpowiedzialności¹⁴.

---

¹⁰ Wartości te stanowią niezastąpiony element struktury społecznej. Zob. M. NAZAR, *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, «Rejent» 7.5/1997, s. 100-101. Może to uzasadniać okoliczność, że zabezpieczenie tych wartości ujęto, stosując niespotykaną w innych miejscach Konstytucji formułę ochrony i opieki.

¹¹ Por. P. MOSTOWIK, *Kilka uwag o ochronie małżeństwa na tle Konstytucji i prawa międzynarodowego*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J.M. ŁUKASIEWICZ, A.M. ARKUSZEWSKA, A. KOŚCIÓŁEK, Toruń 2017, s. 45.

¹² Zob. A. MĄCZYŃSKI, *Małżeństwo jako instytucja...*, s. 463.

¹³ Z tego względu Trybunał Konstytucyjny nawiązywał do zasady pomocniczości, interpretując art. 18 Konstytucji RP. Wskazywał wówczas, że państwo powinno wspierać rodzinę, a nie zastępować ją w realizowaniu jej funkcji. Zob. wyrok z 18 maja 2005 r., K 16/04, «OTK ZU» 5/A/2005, poz. 51, cz. III, pkt 6.

¹⁴ Por. M. PIECHOWIAK, *Preambuła [w:] Konstytucja RP. Komentarz*, red. M. SAFJAN, L. BOSEK, I, Warszawa 2016, nb 105-109, s. 148-149.

3. ELEMENTY TREŚCI NORMATYWNEJ ART. 18 KONSTYTUCJI RP

Pojęciem otwierającym treść normatywną art. 18 Konstytucji RP jest małżeństwo, określone przez ustrojodawcę jako „związek kobiety i mężczyzny”. Jest to – z jednej strony – jedyne miejsce w Konstytucji, w którym mowa jest o małżeństwie, z drugiej zaś określenie wskazujące, że jego podstawową cechą jest odmienność płciowa osób zawierających taki związek. Mogłoby się zatem wydawać, że takie ujęcie nie powinno budzić poważniejszych wątpliwości interpretacyjnych. W praktyce jednak obok stanowisk odczytujących art. 18 Konstytucji RP jako przepis wprowadzający legalną definicję małżeństwa, którego warunkiem *sine qua non* (powstania i trwania) jest istnienie różnicy płci osób zawierających taki związek¹⁵, prezentowane są także stanowiska, które nie traktują tego elementu jako wyróżniającego małżeństwo i dopuszczają rozciąganie tej kategorii również na związki osób tej samej płci¹⁶. Niezależnie od tej rozbieżności ocen trudno kategorycznie zaprzeczyć, że w art. 18 Konstytucji RP posłużono się pojęciem powszechnie zrozumiałym i mającym ugruntowane znaczenie¹⁷. Takim, które umożliwiałoby łatwą identyfikację określonego związku, a przez to także właściwe, to znaczy zgodne z intencją ustrojodawcy, odczytanie normy wprowadzonej do Konstytucji. Znaczenie tej normy, co także trudno podważyć, kierując się brzmieniem art. 18 Konstytucji RP, sprowadza się do nałożenia na państwo obowiązku otoczenia ochroną i opieką konkretnego rodzaju związku. Zawieranego dobrowolnie przez kobietę i mężczyznę i nazywanego małżeństwem. Ustrojodawca ani nie tworzy tej kategorii, ani – wpisując ją do art. 18 Konstytucji RP – nie wyklucza istnienia innych

---

¹⁵ Por. D. DUDEK, *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, «Przegląd Sejmowy» 111.4/2012, s. 177.

¹⁶ Por. np. A. JEZUSEK, *op. cit.*, s. 70-71; E. ŁĘTOWSKA, J. WOLEŃSKI, *op. cit.*, s. 24-25.

¹⁷ Odmienne: K. BAGAN-KURLUTA, *Konstytucyjna regulacja instytucji małżeństwa. Temat do dyskusji*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J.M. ŁUKASIEWICZ, A.M. ARKUSZEWSKA, A. KOŚCIOŁEK, Toruń 2017, s. 23-38. Jakkolwiek nawet gdyby przyjąć, że w art. 18 Konstytucji RP zawarto jedynie część definicji małżeństwa, to ten właśnie jedyny element – różnica płci – jest wystarczający do odróżnienia takiego związku od innych, a zatem uzasadnia jego umiejscowienie na poziomie konstytucyjnym.

związków międzyludzkich. Co więcej, nie zakazuje ich. Istotą przyjętej regulacji jest natomiast zobowiązanie państwa do działania na rzecz tego związku, który tworzy kobieta i mężczyzna, i funkcjonuje jako małżeństwo oraz współtworzy – wraz z innymi elementami – całość treści normatywnej art. 18 Konstytucji RP. Dyskusja na temat znaczenia tego uregulowania powinna się zatem sprowadzać nie tyle do wykazywania (bądź kwestionowania) tego, czego w tym przepisie zakazano, ile koncentrować się właśnie na jego ujęciu całościowym, nakazującym postrzeganie małżeństwa wraz z prawnym ujęciem rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa, a przez to także w odniesieniu do funkcji, jakie instytucje te realizują, i relacji, jakie obejmują.

Drugie pojęcie zastosowane w art. 18 Konstytucji RP – rodzina – nie ma swojej definicji legalnej, co nie wyłącza możliwości ustalenia znaczenia tej kategorii¹⁸. Chodzi w tym wypadku o najmniejszą wspólnotę, a zarazem taką grupę społeczną, w której członkostwo nabywa się – co do zasady – przez urodzenie. Wynika to z samej etymologii pojęcia „rodzina”, które związane jest ze słowem „rodzić”¹⁹. Jest więc wspólnotą osób, których więzi mają charakter naturalny, ponieważ wynikają z pochodzenia. Ten naturalny aspekt rodziny ma jednocześnie ścisły związek

---

¹⁸ Oprócz cytowanych wcześniej pozycji zob. m.in. T. SMYCZYŃSKI, *Rodzina i prawo rodzinne w świetle nowej Konstytucji*, «PiP» 52.11-12/1997; M. DOBROWOLSKI, *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, «Przegląd Sejmowy» 33.4/1999; B. BANASZAK, M. ZIELIŃSKI, *Konstytucyjne i ustawowe pojęcie rodziny*, «Monitor Prawniczy» 22.7/2014 oraz m.in.: *Ochrona małżeństwa i rodziny w Polsce. Zagadnienia prawne*, red. J. KRZYNÓWEK, Olsztyn 2015; *Małżeństwo, dzieci, rodzina. Współczesne wyzwania w perspektywie prawnoporównawczej*, Warszawa 2020.

¹⁹ W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego wskazywano na konieczność odczytywania pojęć stosownie do ich powszechnego znaczenia w języku polskim. W tym kontekście za „rodzinę” uznaje się każdy trwały związek dwóch lub więcej osób, składający się z co najmniej jednej osoby dorosłej i dziecka, oparty na więzach emocjonalnych, prawnych, a przeważnie także i na więzach krwi. Rodzina może być „pełna”, w tym „wielodzietna” lub „niepełna”. Rodzina „pełna” składa się z dwojga osób dorosłych pozostających we wspólnocie domowej i związanych więzami uczuciowymi oraz wychowywanego przez nie wspólnego dziecka (dzieci). Rodzinę „niepełną” tworzy natomiast jeden dorosły i wychowywane przez niego dziecko (dzieci). Zob. wyrok TK z 12 kwietnia 2011 r., SK 62/08, «OTK ZU» 3/A/2011, poz. 22, cz. III, pkt 4.2, wraz z cytowaną tam literaturą. Por. także A. MAŁCZYŃSKI, *Konstytucyjne podstawy...*, s. 767.

z funkcjami, jakie realizuje, i z uwagi na które jest ona objęta regulacją prawną²⁰. Można go także dostrzec w wielu innych unormowaniach konstytucyjnych, które nawiązują bezpośrednio do tej naturalnej relacji i związanej z nią sytuacji prawnej łączącej członków rodziny²¹.

Rodzina, o której mowa w art. 18 Konstytucji RP, dotyczy relacji rodziców i ich dzieci, a przyznana jej opieka i ochrona państwa mają ścisły związek z powinnościami, jakie z przyczyn naturalnych (faktu zrodzenia dzieci) mają być realizowane właśnie przez rodziców²². To te pierwotne okoliczności i wynikająca z nich relacja tworząca rodzinę oraz idąca w ślad za tym powinność rodziców wyposażona w uprawnienie do wykonywania praw rodzicielskich jest powodem zaangażowania państwa, którego podstawowym zadaniem ma być stwarzanie warunków funkcjonowania tej wspólnoty²³.

---

²⁰ Jedną z klasyfikacji funkcji rodziny prezentuje G. KOWALSKI, *Ochrona dziecka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Ochrona dziecka w prawie publicznym*, red. M. BARTNIK, M. BIELECKI, J. PARCHOMIUK, B. ULJASZ, Tomaszów Lubelski-Lublin 2008, s. 188.

²¹ Chodzi tu o pojęcia: „życie rodzinne” (art. 33 ust. 1, art. 47 Konstytucji RP), „urodzenie z rodziców” (art. 34 ust. 1 Konstytucji RP), „rodzina” (art. 41 ust. 2 zd. 2 Konstytucji RP), „rodzice i prawa rodzicielskie” (art. 48, art. 53 ust. 3, art. 70 ust. 3 Konstytucji RP), „dobro rodziny” (art. 71 ust. 1 Konstytucji RP), „matka przed i po urodzeniu dziecka” (art. 71 ust. 2 Konstytucji RP) czy „opieka rodzicielska” (art. 72 ust. 2 Konstytucji RP).

²² Biorąc pod uwagę chociażby samo brzmienie art. 18 Konstytucji RP, nieporozumieniem jest utożsamianie konstytucyjnego pojęcia rodziny z każdym „związkiem faktycznym (społecznym) ważnym dla człowieka z uwagi na związane z nim uczucia”, a następnie zrównanie tak ujmowanej rodziny z każdą, dowolnie ukształtowaną wspólnotą życiową. Por. R. PUCHTA, *Ochrona rodziny i małżeństwa w Konstytucji RP*, [w:] *Minikomentarz dla Maksiprofesorów. Księga jubileuszowa Profesora Leszka Garlickiego*, red. M. ZUBIK, Warszawa 2017, s. 172-173.

²³ Z uwagi na zmieniające się realia społeczne skutkujące zakwestionowaniem tradycyjnego sposobu rozumienia życia rodzinnego, ustawodawca staje często wobec dylematu co do tego, czy powinien tworzyć prawo chroniące określony model rodziny czy też kształtować je w taki sposób, aby jedynie regulować konsekwencje form rodzinnych zastanych w życiu społecznym. Por. J. KRZYŃÓWEK, *Prawo wobec czynników społecznych kształtujących rodzinę*, [w:] *Ochrona małżeństwa i rodziny w Polsce. Zagadnienia prawne*, red. J. KRZYŃÓWEK, Olsztyn 2015, s. 15 i 24.

Opieka i ochrona przewidziane w art. 18 Konstytucji RP rozciągają się także na macierzyństwo i rodzicielstwo. Pomijając dokładniejszą analizę tych pojęć²⁴, można jedynie nadmienić, że macierzyństwo określa stosunek istniejący między dzieckiem i jego matką od chwili naturalnego rozpoczęcia tej relacji do jej zakończenia w wyniku śmierci jednego z podmiotów. Rodzicielstwo ma w tym kontekście zakres szerszy, bowiem odnosi się do ogólniejszego stosunku między rodzicem a dzieckiem. W ten sposób zawiera w sobie nie tylko dwa rodzaje specyficznych i – co istotne – odmiennych relacji, jakie mogą wiązać matkę i dziecko (macierzyństwo) oraz ojca i dziecko (ojcostwo)²⁵, lecz także jednocześnie dotyczy wspólnej relacji matki i ojca – rodziców względem ich dziecka (dzieci).

Ochrona i opieka nad macierzyństwem wspomniane w art. 18 Konstytucji RP oraz bardziej szczegółowo ujęte w art. 71 ust. 2 Konstytucji RP odnoszą się do pierwotnego faktu pochodzenia dziecka od matki. Uwzględniając brzmienie tego drugiego przepisu, należy podkreślić, że dotyczy wyłącznie takiej kobiety, której macierzyństwo wynika z faktu poczęcia dziecka i pozostawania w ciąży²⁶. Jest więc konsekwencją zdarzenia o charakterze naturalnym²⁷, które wywołuje istotne skutki zarówno dla sytuacji życiowej samej matki, jak i – co równie istotne – te, które mają charakter ogólny, ponieważ są związane z procesem odnawiania się społeczeństwa. Z tych też powodów macierzyństwo pozostaje

---

²⁴ Zob. w tym zakresie szczegółowe ustalenia: W. BORYSIĄK, *art. 18...*, nb 154-168; IDEM, *O konstytucyjnym pojęciu macierzyństwa*, [w:] *Fundamentalne prawne problemy surrogate motherhood. Perspektywa krajowa*, red. P. MOSTOWIK, Warszawa 2019, s. 334-338.

²⁵ Na temat zmiany w postrzeganiu roli ojca zob. m.in. J. KRZYŃÓWEK, *op. cit.*, s. 17-19.

²⁶ Por. G. KOWALSKI, *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian*, red. P. KASPRZYK, P. WIŚNIEWSKI, Lublin 2009, s. 46.

²⁷ W odróżnieniu od małżeństwa, które powstaje wskutek czynności konwencjonalnej określonej przez prawo. Por. A. MĄCZYŃSKI, *Małżeństwo jako instytucja...*, s. 467.

nie tylko pod opieką i ochroną państwa, lecz ma także zagwarantowaną „szczególną pomoc władz publicznych”²⁸.

Spójne z powyższym rozumienie rodzicielstwa dotyczy pochodzenia dzieci od ich rodziców, przez co wykracza poza samo wykonywanie funkcji opiekuna czy nawet wychowawcy. Odnosi się do bycia rodzicem nie tylko w znaczeniu roli związanej z zapewnianiem środków materialnych oraz tworzeniem odpowiednich warunków do życia dzieci, lecz dotyczy także tego aspektu, który ma swoje źródło w łączącej te osoby więzi o charakterze naturalnym. Rodzicielstwo, o którym stanowi art. 18 Konstytucji RP, i które – na podstawie tego przepisu – wyznacza odpowiedni kierunek interpretacji innych postanowień konstytucyjnych, a następnie działań ustawodawcy, nie może być utożsamiane ze sprawowaniem faktycznej pieczy nad dzieckiem czy władzą rodzicielską (por. art. 48 Konstytucji RP). Chroni bowiem naturalną relację wynikającą z pochodzenia dziecka od rodzica (matki i ojca) i dopiero w konsekwencji tego wiąże się z przyznaniem rodzicom konkretnych gwarancji i praw ukierunkowanych wszakże na realizację dobra rodziny i dobra dziecka.

4. WYKŁADNIA ART. 18 KONSTYTUCJI RP W ORZECZNICTWIE TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO

Rekonstrukcja pojęć tworzących treść normatywną art. 18 Konstytucji RP pozwala dostrzec część wspólną wszystkich czterech instytucji ujętych łącznie w tym przepisie. Znaczenie art. 18 Konstytucji RP jako podstawy prawnej służącej identyfikowaniu wartości konstytucyjnych podlegających ochronie i opiece państwa można dostrzec także w licznych orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego. Ogólniejsza refleksja dotycząca tych wypowiedzi pozwala stwierdzić, że poszczególne

---

²⁸ Już na początku obowiązywania obecnych przepisów konstytucyjnych wskazywano, że konstytucyjna ochrona macierzyństwa wynika z „całokształtu zjawisk biologicznych, społecznych i trudów poświęceń kobiety związanych z ciążą, porodem i troską o dziecko po urodzeniu”. Tak T. SMYCZYŃSKI, *op. cit.*, s. 190. Wynika stąd m.in. obowiązek ich szczególnego traktowania w zakresie prawa do dodatkowego wynagrodzenia za pracę. Por. wyrok TK z 9 lipca 2012 r., P 59/11, «OTK ZU» 7A/2012, poz. 76.

elementy normatywne art. 18 Konstytucji RP stawały się wzorcem kontroli konstytucyjności głównie w odniesieniu do tych wartości, które mają podstawowe znaczenie dla budowania podstaw struktury społecznej, a których nośnikiem i egzemplifikacją są właśnie wymienione w tym przepisie: małżeństwo, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego art. 18 Konstytucji RP postrzegany jest przede wszystkim jako ważny element aksjologii konstytucyjnej, a unormowane tym przepisem instytucje określa się mianem wartości konstytucyjnych o szczególnie wysokiej randze²⁹. I tak, w odniesieniu do małżeństwa Trybunał często sygnalizował wynikający z art. 18 Konstytucji RP obowiązek podejmowania działań ustawodawczych umacniających autorytet małżeństwa i sprzyjających budowaniu więzi między małżonkami. Za niekonstytucyjne uznawano bowiem te rozwiązania, które choćby w niewielkim stopniu deprecjonowały małżeństwo bądź pozbawiały je znaczenia prawnego, czyniąc mniej „atrakcyjną” formą związku. Mogło to następować na przykład wskutek obowiązywania przepisów skłaniających do składania pozwów o orzeczenie separacji lub rozwodu. Okoliczność taką uznawano za dowód osłabienia więzi między małżonkami, a przez to także za zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania rodziny i małżeństwa³⁰.

Aspekt ryzyka rozpadu relacji małżeńskich dostrzeżono na przykład w odniesieniu do przepisów wyłączających możliwość przyznania numerów ewidencyjnych każdemu z małżonków prowadzących odrębne gospodarstwo rolne. Korzyści związane z posiadaniem osobnych numerów mogły bowiem skutkować podejmowaniem decyzji o niezawieraniu małżeństwa, ale także skłaniać do rozwiązywania już istniejących małżeństw w celu zwiększenia szansy uzyskania wsparcia finansowego³¹. Istnienie „zachęty” do pozostawania osobą stanu wolnego uznano za niekonstytucyjne również w odniesieniu do zasad przyznawania tzw. zaliczek alimentacyjnych. Trybunał uznał wówczas, że niedopuszczalne

---

²⁹ Tak w wyroku K 16/04 (cz. III, pkt 4 uzasadnienia). Trybunał wyraźnie wskazał wówczas na szczególne znaczenie rodziny i małżeństwa jako wartości konstytucyjnych.

³⁰ Por. wyrok w sprawie K 16/04, cz. III, pkt 4. Por. także wyrok w sprawie SK 62/08, cz. III, pkt 4.3.

³¹ Por. wyrok TK z 3 grudnia 2013 r., P 40/12, «OTK ZU» 9/A/2013, poz. 133.

– w kontekście art. 18 Konstytucji RP – jest istnienie rozwiązań, które uzależniałyby dostęp do danego świadczenia od decyzji rodzica co do jego stanu cywilnego³².

Warto dodać, że art. 18 Konstytucji RP stanowił między innymi wzorzec oceny uregulowań podatkowych ustanawiających zasady wspólnego rozliczania się małżonków w sytuacji śmierci jednego z nich w trakcie roku podatkowego³³, ale także unormowań ograniczających prawo do sądu z uwagi na wynikający z tego przepisu nakaz umacniania więzi między małżonkami³⁴. Oprócz tego Trybunał nawiązywał też wyraźnie do cech statuujących małżeństwo. Podkreślał, że podstawową cechą wyróżniającą stosunki między małżonkami jest oparcie ich na wzajemnym zaufaniu i wierności oraz wspólnym decydowaniu o sprawach życia rodzinnego³⁵. W ten sposób potwierdzał, że istotą i podstawowym założeniem małżeństwa, podlegającym ochronie na podstawie art. 18 Konstytucji RP, jest trwałość takiego związku. Okoliczność ta jest – zdaniem Trybunału – niezależna od wyraźnie dostrzegalnych zmian obyczajowych i towarzyszących im zmian świadomości społecznej.

Już choćby ta syntetyczna analiza potwierdza tezę formułowaną na wstępie tej części opracowania, mianowicie, że nawiązanie do brzmienia art. 18 Konstytucji RP odnosiło się nie tyle do samego rozumienia pojęcia „małżeństwo”, ile raczej do elementów stanowiących o istocie tego konkretnego związku. W tej właśnie perspektywie przytoczony przepis stawał się wzorcem kontroli konstytucyjności. Podobny mechanizm rekonstruowania treści normatywnej wskazanego przepisu można dostrzec w odniesieniu do jego pozostałych elementów.

---

³² Por. wyrok TK z 23 czerwca 2008 r., P 18/06, «OTK ZU» 5/A/2008, poz. 83. Szczególnie cz. III, pkt 4.4.2.

³³ Zob. wyrok TK z 4 maja 2004 r., K 8/03, «OTK ZU» 5/A/2004, poz. 37.

³⁴ Tak w wyroku w sprawie SK 11/09, w którym Trybunał uznał, że z uwagi na konieczność ochrony uzasadnionych interesów byłych małżonków względem siebie po ustaniu małżeństwa przez rozwód zgodne z Konstytucją jest wyłączenie możliwości prowadzenia postępowania o wznowienie od wyroku orzekającego rozwód w sytuacji, w której jedna ze stron zawarła kolejne małżeństwo. Por. także wyrok TK z 28 listopada 2006 r., SK 19/05, «OTK ZU» 10/A/2006, poz. 154, cz. III, pkt 4.

³⁵ Por. wyrok TK z 11 kwietnia 2006 r., SK 57/04, «OTK ZU» 4/A/2006, poz. 43, cz. III, pkt 2.2.

Istotny rys orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego w odniesieniu do art. 18 Konstytucji RP dotyczył także więzi rodzinnych oraz pochodzenia dziecka. Trybunał wyraźnie podkreślał znaczenie stabilizacji więzi rodzinnych jako zapewniających prawidłowy rozwój małoletnich dzieci³⁶ oraz realizujących jedną z „fundamentalnych wartości”, jaką stanowi dobro rodziny³⁷. Wskazywał również, że prawidłowe ukształtowanie więzi filiacyjnych jest jednym z elementów konstytuujących pojęcie dobra dziecka, a zasada ochrony dobra dziecka wyraża preferencję dla takiego ukształtowania mechanizmów filiacyjnych, które będą umożliwiały ustalanie relacji rodzinnych zgodnie z więzią biologiczną (rzeczywistym pochodzeniem dziecka)³⁸. Każdorazowe odstępstwo od takiego ustalania więzi rodzinnej stanowi wyjątek, który musi mieć odpowiednie uzasadnienie w innych wartościach konstytucyjnych³⁹. Brak takiego uzasadnienia może prowadzić do uznania niekonstytucyjności rozwiązań ustawowych⁴⁰. Prawo do prawidłowo ustalonej filiacji, będące jednym z ważnych elementów zasady dobra dziecka, wypowiediano wielokrotnie także w orzeczeniach dotyczących uznania dziecka⁴¹. Kwestia pochodzenia ma bowiem kluczowe znaczenie dla określania tożsamości podmiotu, przez co realizuje konstytucyjne prawo podmiotowe do poznania swoich korzeni biologicznych⁴².

Na uwagę zasługują także i te orzeczenia, w których Trybunał podkreślał znaczenie otoczenia niezbędnego do prawidłowego rozwoju oraz wykonywania i ochrony praw dziecka. Zaznaczał, że prawa te mogą być najpełniej realizowane w środowisku rodzinnym, w „atmosferze

---

³⁶ Tak w wyroku TK z 17 kwietnia 2007 r., SK 20/05, «OTK ZU» 4/A/2007, poz. 38.

³⁷ W tym kontekście powołano także wcześniejszy wyrok TK z 12 listopada 2002 r., SK 40/01, «OTK ZU» 6/A/2002, poz. 81.

³⁸ Zob. wyrok TK z 28 kwietnia 2003 r., K 18/02, «OTK ZU» 4/A/2003, poz. 32, cz. III, pkt 1.

³⁹ Zob. wyrok SK 40/01, cz. III, pkt 4; wyrok SK 20/05, cz. III, pkt 4 oraz wyroki TK z: 16 lipca 2007 r., SK 61/06, «OTK ZU» 7/A/2007, poz. 77, cz. III, pkt 5; 26 listopada 2013 r., P 33/12, «OTK ZU» 8/A/2013, poz. 123, cz. III, pkt 3.

⁴⁰ Jak np. wyroki: SK 61/06, P 33/12 czy wcześniej K 18/02.

⁴¹ Por. wyroki: SK 40/01, SK 20/05, SK 61/06 oraz P 33/12.

⁴² Tak w wyrokach: K 18/02, cz. III, pkt 2 oraz SK 20/05, cz. III, pkt 4.

szczęścia, miłości i zrozumienia⁴³. W tym kontekście wskazywał także, że chroniona konstytucyjnie sfera życia rodzinnego nie może prowadzić do dowolności w sposobie interpretacji praw rodziców i statusu rodziny. Trybunał podkreślał konieczność uwzględniania specyfiki ról obojga rodziców. Dystansował się zatem od podejścia, które nie dostrzega naturalnej komplementarności tych osób, jako gwarantujących optymalne warunki dla rozwoju dziecka pod ich pieczę⁴⁴. Wiąże się z tym także akcentowanie, że rola rodziców wykracza zdecydowanie poza to, co można ująć jako łożenie na utrzymanie dziecka. Niewystarczające jest wobec tego finansowanie potrzeb dziecka, z pominięciem podejmowania innych działań zmierzających do prawidłowego ukształtowania psychofizycznych relacji wychowanka ze społecznością⁴⁵. Zakłada to zatem wyraźnie potrzebę budowania relacji, która wynika z rzeczywistego sprawowania opieki nad dzieckiem, i przekracza obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dzieci⁴⁶. Istnienie tego obowiązku – co konsekwentnie podkreślał Trybunał – jest niezależne od istnienia władzy rodzicielskiej i sprawowania pieczy nad dzieckiem, stanowiąc wyraz zasady solidarności rodzinnej⁴⁷.

5. UWAGI KOŃCOWE

Komentowany art. 18 Konstytucji RP może być analizowany w bardzo różny sposób, a prezentowane podjęcie tematu było tylko jedną z możliwości. Chodziło o przybliżenie i podkreślenie wątków stanowiących wspólny mianownik dla wszystkich elementów treści normatywnej

---

⁴³ Zob. wyrok SK 20/05, cz. III, pkt 4.

⁴⁴ Por. wyrok SK 61/06, cz. III, pkt 6.

⁴⁵ Zob. wyrok SK 62/08, cz. III, pkt 4.6.

⁴⁶ Ponieważ zaś wychowywanie dziecka nie jest tożsame z dostarczaniem środków utrzymania, nie może – jak w skardze konstytucyjnej rozpatrywanej w sprawie SK 62/08 – stanowić wyłącznego argumentu na rzecz preferencyjnego traktowania w sferze podatkowej tego rodzica, którego relacja z dzieckiem sprowadza się do realizowania obowiązku alimentacyjnego.

⁴⁷ Zob. wyroki: K 16/04, P 18/06 oraz SK 62/08.

ujętej w przywołanym przepisie. Temu też służyć miało nawiązanie do wybranych też orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego.

Wprowadzenie do art. 18 Konstytucji RP czterech kategorii – małżeństwa, rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa – było świadomą decyzją ustrojodawcy⁴⁸, a gwarantowana im ochrona i opieka państwa mają ścisły związek z tymi zdarzeniami, w wyniku których tworzone są konkretne relacje między jednostkami. Zarówno związek kobiety i mężczyzny, stanowiący małżeństwo, czy rodzina złożona choćby z rodzica i dziecka, czy wreszcie te kategorie pojęciowe, jakimi – w podanym wyżej rozumieniu – są macierzyństwo i rodzicielstwo, można i należy identyfikować przez pryzmat relacji międzyosobowych oraz więzi, jakie powstają między tymi podmiotami. Elementem spajającym treść normatywną art. 18 Konstytucji RP, a przez to wartością chronioną na gruncie tego przepisu, jest bowiem istnienie więzi zarówno między kobietą i mężczyzną decydującymi się na zawarcie małżeństwa, jak i rodzicami i dziećmi w ramach każdej z trzech pozostałych kategorii objętych zakresem normowania wspomnianego przepisu konstytucyjnego⁴⁹.

Znaczenie relacji i budowania więzi należy odczytywać zarówno w odniesieniu do tworzenia swoistej „mikrowspólnoty” dającej jednostce możliwość realizowania się w relacji do innej osoby, jak i – następnie – w tym aspekcie, jaki włącza taką wspólnotę w realizowanie bardzo konkretnych zadań. Widać to w szczególności w odniesieniu do rodziny i jej rozlicznych funkcji. Odczytywanie art. 18 Konstytucji RP w tym ogólniejszym wymiarze pozwala dostrzec znaczenie zaangażowania państwa w podejmowanie działań, które mają umacniać więzi między osobami związanymi małżeństwem czy tworzącymi rodzinę. Uzasadnia to dodatkowo, dlaczego komentowany przepis znalazł swoje miejsce już w pierwszym rozdziale Konstytucji. Odnosi się bowiem do tych wartości konstytucyjnych, które są niezbędne do tworzenia pożądanego modelu relacji społecznych. W tym właśnie aspekcie ustrojodawca posługuje się definicją małżeństwa, a jednocześnie przewiduje, że ta wyjściowa wspólnota może stać się podstawą rodziny stanowiącej trwały związek

---

⁴⁸ Por. m.in. literatura w przyp. 3.

⁴⁹ Por. M. DOBROWOLSKI, *op. cit.*, s. 26.

mężczyzny i kobiety, nakierowany na macierzyństwo i odpowiedzialne rodzicielstwo⁵⁰.

JESZCZE NA TEMAT ART. 18 KONSTYTUCJI RP. UWAGI NA TLE
ORZECZNICTWA TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO

Streszczenie

Prezentowane opracowanie zawiera analizę treści art. 18 Konstytucji RP podejmowaną z perspektywy ogólniejszej, to znaczy w odniesieniu do wszystkich elementów treści normatywnej tego przepisu. Specyfika tej regulacji, oprócz tego, że art. 18 Konstytucji RP ujęto już w pierwszym rozdziale Konstytucji, wiąże się z łącznym unormowaniem najważniejszych instytucji prawa rodzinnego oraz objęciem ich gwarancją ochrony i opieki Rzeczypospolitej Polskiej. Podkreślenie znaczenia małżeństwa stanowiącego – w rozumieniu konstytucyjnym – związek kobiety i mężczyzny, rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa ma się wiązać z zapewnianiem odpowiednich warunków budowania więzi i kształtowania relacji międzysobowych. Dotyczy to zarówno małżonków, jak i poszczególnych członków rodziny, a więc przede wszystkim rodziców i dzieci. Ten ogólniejszy kontekst analizowanego przepisu zaprezentowano, nawiązując do licznych wypowiedzi Trybunału Konstytucyjnego, który w swoich orzeczeniach wielokrotnie akcentował znaczenie art. 18 Konstytucji RP jako ważnego elementu aksjologii konstytucyjnej.

---

⁵⁰ Zob. M. ZUBIK, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, «Przeгляд Legislacyjny» 60.2/2007, s. 41.

A NEW COMMENT ON ART. 18 OF THE POLISH CONSTITUTION IN
LIGHT OF THE RULINGS AND VERDICTS HANDED DOWN BY THE
CONSTITUTIONAL TRIBUNAL OF POLAND

Summary

This study is an analysis of Art. 18 of the Polish Constitution from a more general perspective, that is to say with regard to all the normative elements of this provision. Apart from the fact that Art. 18 is in the very first chapter of the Constitution, what determines its specificity is that it regulates the most important institutions of family law jointly and places them under the protection and care of the Republic of Poland. The emphasis Art. 18 puts on the importance of marriage in the constitutional sense as the union of a man and a woman, the family, motherhood and parenthood, is to be associated with the provision of the right conditions for building and shaping interpersonal relationships. This applies both to spouses and individual family members, primarily parents and children. This more general context of Art. 18 is presented with reference to many of the statements made by the Constitutional Tribunal, whose rulings have repeatedly stressed the importance of Art. 18 as a key element of Poland's constitutional axiology.

Słowa kluczowe: Konstytucja; małżeństwo; rodzina; macierzyństwo; rodzicielstwo.

Keywords: the Polish Constitution; marriage; the family; motherhood; parenthood.

Literatura

- BAGAN-KURLUTA K., *Konstytucyjna regulacja instytucji małżeństwa. Temat do dyskusji*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J.M. ŁUKASIEWICZ, A.M. ARKUSZEWSKA, A. KOŚCIÓŁEK, Toruń 2017, s. 23-38.
- BANASZAK B., ZIELIŃSKI M., *Konstytucyjne i ustawowe pojęcie rodziny*, «Monitor Prawniczy» 22.7/2014.

- BANASZKIEWICZ B., *Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny. O niektórych implikacjach art. 18 Konstytucji RP*, «Kwartalnik Prawa Prywatnego» 22.3/2013, s. 591-652.
- BORYSIAK W., *art. 18*, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, red. M. SAFJAN, L. BOSEK, I, Warszawa 2016, nb 120-129, s. 428-486.
- BORYSIAK W., *O konstytucyjnym pojęciu macierzyństwa*, [w:] *Fundamentalne prawne problemy surrogate motherhood. Perspektywa krajowa*, red. P. MOSTOWIK, Warszawa 2019, s. 325-346.
- DOBROWOLSKI M., *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, «Przegląd Sejmowy» 33.4/1999, s. 21-34.
- DUDEK D., *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, «Przegląd Sejmowy» 111.4/2012, s. 167-181.
- GARLICKI L., *art. 18*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, I, red. L. GARLICKI, M. ZUBIK, Warszawa 2016, uwaga 15, s. 504-505.
- HYPŚ S., *Uwagi do projektu ustawy o rejestrowanych związkach partnerskich*, «Prawo – Administracja – Kościół» 16-17.1-2/2004, s. 61-86.
- KOWALSKI G., *Ochrona dziecka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Ochrona dziecka w prawie publicznym*, red. M. BARTNIK, M. BIELECKI, J. PARCHOMIUK, B. ULJASZ, Tomaszów Lubelski-Lublin 2008, s. 188.
- KOWALSKI G., *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian*, red. P. KASPRZYK, P. WIŚNIEWSKI, Lublin 2009, s. 46.
- KRZYNÓWEK J., *Prawo wobec czynników społecznych kształtujących rodzinę*, [w:] *Ochrona małżeństwa i rodziny w Polsce. Zagadnienia prawne*, red. J. KRZYNÓWEK, Olsztyn 2015, s. 15-24.
- JEZUSEK A., *Możliwość instytucjonalizacji związków osób tej samej płci w świetle art. 18 Konstytucji RP*, «Przegląd Sejmowy» 129.4/2015, s. 67-87.
- ŁĘTOWSKA E., WOLEŃSKI J., *Instytucjonalizacja związków partnerskich a Konstytucja RP z 1997 r.*, «PiP» 68.6/2013, s. 15-25.
- MĄCZYŃSKI A., *Małżeństwo jako instytucja prawa konstytucyjnego*, [w:] *Czynić postęp w prawie. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Birucie Lewaszkiewicz-Petrykowskiej*, red. W. ROBACZYŃSKI, Łódź 2017, s. 463-476.
- MĄCZYŃSKI A., *Konstytucyjne i międzynarodowe uwarunkowania instytucjonalizacji związków homoseksualnych*, [w:] *Związki partnerskie. Debata na temat projektowanych zmian prawnych*, red. M. ANDRZEJEWSKI, Toruń 2013, s. 83-101.

- MĄCZYŃSKI A., *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. W. WRÓBEL, P. KARDAS, T. SROKA, Warszawa 2012, s. 757-778.
- MOSTOWIK P., *Kilka uwag o ochronie małżeństwa na tle Konstytucji i prawa międzynarodowego*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J.M. ŁUKASIEWICZ, A.M. ARKUSZEWSKA, A. KOŚCIÓŁEK, Toruń 2017, s. 45.
- MOSTOWIK P., *Problematyka żądań wpisu w polskim rejestrze stanu cywilnego zagranicznej fikcji prawnej pochodzenia dziecka od „rodziców jedнопłciowych”*, «Forum Prawnicze» 56.6/2019, s. 3-24.
- NAZAR M., *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, «Rejent» 7.5/1997, s. 100-125.
- PAWLICZAK J., *Zarejestrowany związek partnerski a małżeństwo*, Warszawa 2014, s. 350-357.
- PIECHOWIAK M., *Preambuła* [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, red. M. SAFJAN, L. BOSEK, I, Warszawa 2016, nb 105-109, s. 118-158.
- PIOTROWSKI R., *W sprawie projektu ustawy o związkach partnerskich*, «Przegląd Sejmowy» 111.4/2012, s. 182-194.
- PUCHTA R., *Ochrona rodziny i małżeństwa w Konstytucji RP*, [w:] *Minikomentarz dla Maksiprofesorów. Księga jubileuszowa Profesora Leszka Garlickiego*, red. M. ZUBIK, Warszawa 2017, s. 165-190.
- SMYCZYŃSKI T., *Rodzina i prawo rodzinne w świetle nowej Konstytucji*, «PiP» 52.11-12/1997, s. 185-194.
- SOKOLEWICZ W., *O osobliwościach wykładni przepisów konstytucyjnych*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. W. WRÓBEL, P. KARDAS, T. SROKA, Warszawa 2012, s. 369-388.
- STĘBELSKI M., *Elementy prawa rodzinnego w polskich regulacjach konstytucyjnych – między tradycją a nowoczesnością*, [w:] *Między tradycją a nowoczesnością. Prawo polskie w 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Ł. PISARCZYK, Warszawa 2019, s. 124-141.
- STRUS Z., *Znaczenie artykułu 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, «Palestra» 59.9/2014, s. 243.
- SZYDŁO M., *Instytucjonalizacja związków partnerskich w świetle art. 18 i 32 Konstytucji*, «Zeszyty Prawnicze BAS» 56.4/2017, s. 14-30.
- WRONKOWSKA S., *O niektórych osobliwościach konstytucji i jej wykładni*, [w:] *Wykładnia konstytucji. Aktualne problemy i tendencje*, red. M. SMOŁAK, Warszawa 2016, s. 15-38.

WYRZYKOWSKI M., *Publiczne a prywatne w wykładni konstytucyjnej na przykładzie art. 18 Konstytucji RP*, [w:] *Interes publiczny a interes prywatny w prawie*, red. T. GIARO, Warszawa 2012, s. 215-235.

ZUBIK M., *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, «Przegląd Legislacyjny» 60.2/2007, s. 26-43.